

Feruza ABDUJABBAROVA,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail: feruzaabdujabbarova@yandex.com

TURKIY TIL MANBALARI TILIDA "SAXOVAT" KONSEPTI TAHLILI

Annotatsiya

Saxiylik barcha madaniyatlarda ijobiy xususiyat sifatida qabul qilinadi. Saxiylik tushunchasidagi so'zlar, matal va maqollar, iboralar bu aql-idrokning hamda madaniyatning aksidir. Mazkur maqolada dunyo lingvomadaniyatida saxiylik konseptini o'rganish uchun qaysi so'z va iboralar ishlatilishini aniqlashga va ularni semantikasini tasniflashga qaratilgan. Jahonning ilm olamida, shu jumladan, tilshunoslik sohasida "Saxovat" konsepti yuzasidan ilmiy qarashlar tadqiqi yuzasidan bir qancha izlanishlardan ba'zilar tahlilga tortildi. Shu bilan birga, Turkiy til manbalari "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'atit turk", "Hibatul haqoyiq" tilida qo'llanilgan "saxovat" konseptiga doir leksema va birikmalar: aqi, axiliq, aqi, aqiliq, keng elig, elgi keng, elgi aqi kabilarning tahlili berildi.

Kalit so'zlar: Saxovat, konsept, nazariya, leksema, qadriyat, individual va ijtimoiy farovonlik, xususiyat.

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ "ЩЕДРОСТЬ" НА ЯЗЫКЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВЫХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация

Щедрость воспринимается как позитивная черта во всех культурах. Слова, пословицы и поговорки в понимании щедрости являются отражением интеллекта и культуры. В данной статье рассматривается концепция щедрости в мировой лингвокультуре, с целью выявления и классификации семантики слов и выражений, связанных с этим понятием. В научном мире, в частности в области лингвистики, концепция "щедрости" изучается с различных научных точек зрения, проведены исследования и их результаты подвергнуты анализу. Кроме того, в тюркских языковых памятниках, таких как "Кутадгу билиг", "Девону лугатит турк", "Хибатул хакийок", были зафиксированы лексемы и выражения, относящиеся к концепции "щедрости": aqi, axiliq, aqi, aqiliq, keng elig, elgi keng, elgi aqi – проведен их анализ.

Ключевые слова: Щедрость, концепт, теория, лексема, ценность, индивидуальное и социальное благополучие, характеристика.

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF "GENEROSITY" IN THE LANGUAGE OF TURKIC LINGUISTIC SOURCES

Annotation

Generosity is perceived as a positive trait in all cultures. Words, proverbs, and sayings in the understanding of generosity reflect intelligence and culture. This article examines the concept of generosity in global linguoculture, aiming to identify and classify the semantics of words and expressions related to this concept. In the scientific world, particularly in the field of linguistics, the concept of "generosity" has been studied from various scientific perspectives, and research results have been analyzed. Furthermore, in Turkic linguistic sources such as "Qutadgu Bilig", "Devonu Lug'atit Turk", and "Hibatul-Haqayiq", lexemes and expressions related to the concept of generosity have been recorded: aqi, axiliq, aqi, aqiliq, keng elig, elgi keng, elgi aqi – and their analysis has been conducted.

Keywords: Generosity, concept, theory, lexeme, value, individual and social well-being, characteristic.

Kirish. Insonning ma'naviy olamida saxovatlik eng qadrlanadigan xususiyatlardan biri sanaladi. Saxovat so'zi arabcha "سخاوة" (sakhāvat) ildizidan kelib chiqqan bo'lib, ochiqqo'ngillilik, saxiylik, mehribonlik ma'nolarini anglatadi. Bu tushuncha insonning boshqalarga yaxshilik qilishga, mol-dunyasini, bilimni yoki vaqtini boshqalar bilan baham ko'rishga tayyorligi bilan bog'liq.

O'zbek tilida "saxovatli inson" deganda ehson qilishni yaxshi ko'radigan, odamlarga yordam berishga intiladigan, ochiq qo'lli inson tushuniladi. Saxovat faqat moddiy yordam bilan cheklanmaydi, balki yaxshi so'z, samimiy munosabat, bilim ulashish kabi ma'naviy jihatlarni ham o'z ichiga oladi.

Sharq donishmandlari saxovatni eng yuksak insoniy fazilatlar qatoriga qo'shib, uning axloqiy va diniy jihatdan muhimligini ta'kidlab kelganlar. Jumladan, buyuk mutafakkirlar saxovatning ijtimoiy ahamiyatini yuksak baholagan va "Saxovatli inson kambag'al bo'lsa ham, boy sanaladi" degan fikrlarni ilgari surishgan.

Saxiylik barcha madaniyatlarda ijobiy xususiyat sifatida qabul qilinadi. Saxiylik tushunchasidagi so'zlar, matal va maqollar, iboralar bu aql-idrokning hamda madaniyatning aksidir.

Mazkur maqolada dunyo lingvomadaniyatida saxiylik konseptini o'rganish uchun qaysi so'z va iboralar ishlatilishini aniqlashga va ularni semantikasini tasniflashga qaratilgan.

Jahonning ilm olamida, shu jumladan, tilshunoslik sohasida "Saxovat" konsepti yuzasidan ilmiy qarashlar tadqiqi yuzasidan bir qancha izlanishlar olib borilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. 2019- yilda Yoesoep Edhie Rachmad tomonidan "Saxiylik nazariyasi" ishlab chiqilgan [1].

Bu nazariya hayotning turli jabhalarida saxiylikni tushunish va targ'ib qilish zaruriyatidan kelib chiqqan. Yoesoep Edhie Rachmad "Saxiylik nazariyasi" kitobida dunyoda tobora ko'proq xarakterlanadigan materializm va raqobat, saxiylik qadriyatlari ko'pincha e'tibordan chetda qoladi deb ta'kidlaydi.. Ushbu nazariya jamiyatda saxiylikning shaxslararo munosabatlarni mustahkamlashi va yaratishi mumkin bo'lgan asosiy qadriyat sifatida ahamiyatini tiklashga qaratilgan. Saxiylik nazariyasi saxiylikni zudlik bilan mukofot kutmasdan boshqalarga vaqt, kuch yoki mablag' berish harakati sifatida belgilaydi. Uning asosiy tushunchasi bu saxiylik nazariyasi nafaqat moddiy yordam berish, balki hissiy qo'llab – quvvatlashdir.

Rachmad "Saxiylik nazariyasi"ning asoslarini quyidagicha belgilaydi [1]:

1. ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydigan fazilat deb hisoblanadi va jamoaviy farovonlikni oshiradi.

2. saxiylik individual va ijtimoiy farovonlikka sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Saxiylik nazariyasining ishlash printsipi fidokorona berish va hamdardlikdir.

Saxiylik ko'rsatkichlariga berish yoki qo'llab-quvvatlash harakatlarining chastotasi va sifati kiradi.

Pelin Ekshining "Turk tilida semantik va morfologik saxiylik konseptsiya" nomli maqolasida saxiylik tushunchasini

turk tilida ifodalanishi tarixiy va zamonaviy yo'nalishda tadqiq etilgan[2].

Pelin Ekşi "saxiylik" konseptini O'rta turk tilida aki bol - (saxiy bo'lish uchun), aki yer, oqlik(ism saxiylik), oqilak, sehavet, kerim so'zlarini keltirgan va tahlil qilgan. U "Qutadgu Bilig" asarida ushbu tushuncha sohasida karim, aki, aki bol -, akilik, "Devon"da aki, akilamak, akilik so'zlari, bol-, aki, ar aki, akilik sozlari "Hibatul Haqoyiq"da, "Qisasul-anbiyo"da "saxiylik" ma'nosida aki, teri va sehavet bir marta ishlatilgani haqida aytgan[2].

"Saxovat" konsepti haqida so'z borganda avvalo "saxiy" so'zining izohini tushunib olish muhim. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bu so'zga shunday izohlar keltirilgan [7]:

Saxiy [a. qo'li ochiq, saxovatli, himmatli, oliyhimmat]

Hech kimdan narsasini ayamaydigan: hotam, hotamtoy: tanti. Saxiy topsa bo'lib yer, baxil topsa, bosib yer Maqol.

Kishilardan o'z yordamini, xizmatini ayamaydigan, g'amxor, mehribon. Saxiy ustoz. Saxiy pedagog. Mehri opa tarbiyalagan yoshlarni respublikamizning hamma joyida bo'lishi mumkin. Gazetadan

Ko'chma. Tabiiy boyliklarga boy: to'kin, mo'l, mo'l-ko'l. Qoni qonji to'lib saxiy kuz keldi. G'. G'ulom.

Ko'chma. Nurini ayamay to'kuvchi, yuqori haroratli. Xazina yer, zilol suv, Yoz bo'yi saxiy quyosh. G'ayratiy Saxovat so'zining ta'rifi esa quyidagicha berilgan:

Saxovat- [a. Qo'li ochiqlik, oliyhimmatlik, saxovatlilik]

Ko'chma. Tabiiy boylik, mol hosil, to'kinlik, mo'llik [570-571]

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, "Saxovat" leksemasi konsept sifatida bir qadar kehg doirani egallaydi va bu doiralarning barchasini "beg'araz yordam" tushunchasi bir biri bilan bog'lab turadi. Chunki insoniyatga yaxshilik olib keluvchi barcha jabhada saxovatli kishilarning beg'araz yordamlariga ehtiyoj seziladi.

Beg'araz yordam tushunchasiga asoslangan "Saxovat" konsepti quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Moliyaviy sahovat

Ehtirom va muhabbat

Vaqt va mehnat

Ruhiy sahovat

Ta'lim va ma'lumot berish

"Saxovat" konseptini faqat tilshunoslik sohasining obyekt deb baholash to'g'ri bo'lmaydi, u psixologiya, falsafa, sotsiologiya va insonning ma'naviy dunyosi bilan bog'liq jabhalarga ham oid bo'ladi.

Biz mazkur maqolada XI-XII asr turkiy til manbalari tilida uchaydigan "saxovat" konseptining ifodalanishini kuzatdik.

Saxovat inson ichki olamining ma'naviy yetukligini yaqqol ko'rsatuvchi xususiyatlar: baland himmat, saxiylik, hotamtoylik, qo'li ochiqlik, mardlik bilan belgilanadi.

Tahlil va natijalar. Turkiy til manbalarida "Saxovat" konsepti tahlili jarayonida quyidagilar aniqlandi: aqi- saxiy ma'nosida ilk marta "Sekiz yukmak" matnida qo'llanilgan [DTS, 48], uning axi varianti ham mavjud bo'lib, Ahmad Yugnakiy bu so'zni "Hibatul haqoyiq" asarida saxiy, axiliq leksemasini saxovat ma'nosida qo'llagan: "Axi bol axiliq seni sevdurur" [YuG. A 260]

"Devonu lug'atut turk"da bu leksema aqi ko'rinishida kelib, unga "saxiy, qo'li ochiq" [I,116] deb izoh berilgan.

"Qutadgu u bilig" asarida aqi, aqiliq, kech elig, elgi kech, elgi aqy - saxiy, kishidan hech narsasini ayamaydigan, hotam, tanti, mard ma'nolarida qo'llanilgan.

Insonning ma'naviy yetukligini belgilovchi xususiyatlar ichida baland himmat, saxiylik, hotamtoylik, saxovat alohida qadrlanadi. "Kishidan hech narsasini ayamaydigan, hotam" sememasini ifodalashda Yusuf Xos Hojib bir necha ad'yektivlar xizmatidan foydalanadi. Xususan, aqy so'zi ilk bor "Sekiz yukmak" matnida qo'llanilgan [DTS, 48] bo'lib, asarda ancha faolliqi bilan xarakterlanadi:

Aqyqa yumyur tilak arzu yer

"Saxiy (atrofi)ga to'planadi, tilak-orzuga erishadi" (2998).

"Devon"da "saxiy, qo'li ochiq" [I, 116] tarzida izohlangan ushbu leksik birlik "Hibatul-haqoyiq" [DTS, 71], XIV asr Xorazm obidalarida [SUYA, I, 85] da axy, "Qisasi Rabg'uziy"

[158 r 14], "Tarjumon" [27 b 6] da aqy shaklida qo'llanishda bo'lgan. Navoiy asarlarida so'z axy(y) tarzida ishlatilgan [ANATIL, I, 147] [6].

Yusuf Xos Hojib elig "qo'l" va kech "keng; mo'l" so'zlari birikuvidan yuzaga chiqqan kech elig "ochiq qo'l" qo'shma sifatini ham tahlil etilayotgan sememani ifodalashga bo'ysundirgan:

Basa erdi Usman uvutlug' silig

Kishida ozyrmish aqy kech elig

"Keyingisi Usmon edi, andishali, muloyim (edi),

Kishilar orasida sarasi, saxiy, ochiq qo'l edi" (54).

Ushbu qo'shma so'zning elgi kech "qo'li ochiq" shakli ham poemadan o'rin olgan:

Ajunug' synag'ly aqy edgi kech

"Olamni sinagan, saxiy, qo'li ochiq (kishi)" (6254).

Modomiki, elig ishtirokidagi sifatlar haqida fikr bildirilayotgan ekan, dostonda elgi aqy birikmasining ham "saxiy, qo'li ochiq" ma'nosida ishlatilganiga e'tibor qaratamiz:

Ozinda tegyrsə ey elgi aqy

O'z vaqtida yetkazsinlar, ey qo'li ochiq" (5464).

Ma'nodoshlik qatorida aqy "kitobiylik", kech elig, elgi kech esa "jonli so'zlashuvga oid"ligi bilan xoslangan, deyish o'rinli.

O'rganilayotgan ma'no ma'lum darajada "boriga qanoatlanadigan, qanoatli" sememasi bilan mos tushadi va dostonda kozi toq qo'shma sifati bilan anglashiladi [6]:

Neky ter eshitgil kezi toq kishi

Tuz etmak idisi aqy er bashy

"O'zi to'q kishi nima deydi, eshitgin,

Tuz va non (ya'ni ne'mat) soxibi, saxiy kishilar sarvari"

(1177).

Shu o'rinda doston muallifi tomonidan iste'molga kiritilgan qo'shma sifatning hozirgi o'zbek jonli so'zlashuv tilida faol qo'llanishini eslab o'tish foydadan holi bo'lmasa kerak.

Tahlil etilayotgan ma'noni ifodalash uchun Yusuf Xos Hojib asarida, shuningdek, "ochko'zlik, hirs"ni ifodalovchi umdu so'zidan -suz qo'shimchasi bilan yasalgan umdusuz "tamasiz; xolis, beg'araz" ad'yektivini muomalaga kiritadi va uni qoltg'usuz (qol=++g'u "tilash, so'rash" + suz) "tilamaydigan, tama qilmaydigan" yasamasi bilan mazmun jihatdan yaqinlashtiradi[6]:

Kezi toq kerak ham ozi umdusuz

Bag'yrsaq kerak chyn ozi qoltg'usuz

"O'zi ko'zi to'q ham tamasiz (bo'lishi) kerak,

O'zi sadoqatli, samimiy, tilamaydigan (bo'lish) kerak" (2681).

Keyingi sifat leksema ham faqat doston tilida mavjudligi bilan ajralib turadi.

Ko'rilgan sememaning ziddi, ya'ni "birovga hech narsani ravo ko'rmaydigan; qizg'anchiq; xasis, nokas" sememasi pandnomada, asosan, saran ad'yektiv bilan ochilgan:

Saran beg terar nax xazina urur

Aqy beg qylych birlə artlab alur

"Baxil beg mol - dunyo teradi, xazina uradi,

Saxiy beg (uning mol-dunyosini) qilich bilan savalab oladi" (3009).

Asarda ushbu sifat leksemaning (antonimi kabi) ot vazifasini o'tagan o'rinlar ham mavjud:

Sarandyn qachar barcha erdmlyg er

Aqyqa yumyur tilak arzu yer

"Barcha san'at - hunarli kishi baxildan qochadi,

Saxiy (atrofi)ga to'planadi, tilak - orzuga erishadi" (2998).

"Devon"da saran "baxil"ni anglatishi e'tirof etilgan (II, 291). XIII-XIV asr eski turkiy til obidalarida bu so'z ishlatilmagan. Zero uning o'rmini fors-tojik tili orqali o'zlashgan va ilk bor "Hibatul-haqoyiq"da qo'llangan arabcha baxil so'zi egallagan. Ma'lumki, tekshirilayotgan semema hozirgi o'zbek tilida ko'zi och qo'shma sifati bilan ham ifodalanadi (O'TIL, I, 410) "jonli so'zlashuv tiliga oid" belgisi ushbu sifat leksemaning aynan pandnomada birinchi bor qo'llangani diqqatga sazovordir:

Kezi ach kishi olsa achlyq qozur

“Ko‘z och odam o‘lsa, ochlik uni tark etadi”

Ayni payda ushbu sifatning kezi suq varianti “Qutadg‘u bilig”da nisbatan chastotaligi bilan diqqatni tortadi:

Kezi suq ey artuq uzun saqnur er

“Ey ko‘zi suq, ortiq (va) uzoq o‘ylovchi kishi” (5189).

Suq // soq so‘zi “baxillik” ma‘nosida dastlab “Xuastvanift”da qo‘llangan bo‘lib (DTS, 508: soq), uning “ochko‘z odam, suq” semasi Mahmud Koshg‘ariy lug‘ati: suq er (III, 143) hamda pandnomada voqelangan:

Kishi suqynga bermagil sen ishiq

“Kishilarning suqiga ishingni bermagin” (1364).

XIII-XIV asr eski turkiy til yodgorliklarda suq // soq na ot, na sifat kategoriyasida ko‘zga tashlanadi. Lekin “Tarjumon”da “hirs” ma‘nosida soqlıq // suqlıq so‘zi qayd etilgan (35 a 5).

Yusuf Xos Hojib suq so‘zini ko‘z substantivi bilan munosabatga kiritib, kezi suq qo‘shma sifatini yuzaga chiqaradi va uni ochko‘z arxisemali ach leksik birligi bilan ma‘nodoshlik qatorini vujudga keltiradi:

Aya ach kezi suq bu dunya qulı

Ölym suqlanur ko‘r seni tutg‘aly

“Ey och, ko‘zi suq, bu dunyoning quli,

Qo‘lim seni tutgani suqlanib turibdi, nazar sol” (6043).

Mazkur baytdagi “kimsa(o‘zga)ning ovqatiga olib yeyish istagi bilan tikiluvchi” sememali kezi suq “foniy dunyoga hirs qo‘ygan, boriga qanoat qilmaydigan, to‘ymas” ma‘nosini anglatib kelmoqda. Bir bo‘g‘inli leksik birlik hisoblanuvchi suq bugungi o‘zbek tilida “kimsaning og‘zidagi, qo‘lidagi, oldidagi ovqatiga

havas, suqlik bilan qarovchi; bironing dasturxoniga betakalluf suqiluvchi; ochko‘z” sememasini ifodalashda davom etmoqda (O‘TIL, II, 91).

“Devon” tilida “tilamchi, gadoy” ma‘nosini anglatgan (I, 15 a) umdunchy so‘zi didaktik asarda “baxil, qizg‘onchiq, xasis”ni ifodalagan va yuqorida ko‘rilgan umdusuz derivatining antonimi vazifasini o‘tagan:

Kishi umdunchy bolsa boldı bushun

“Kishi xasis bo‘lsa, narsaga qul bo‘ladi” (2683).

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, saxiylik barcha madaniyatlarda ijobiy xususiyat sifatida qabul qilinadi.

“Saxovat” konsepti o‘z ichida beg‘araz yordam tushunchasini asos sifatida belgilab oladi, bu asosdan bag‘rikenglik, mehr, xushmuomallik, moliyaviy yordam, vaqt ajratish, mehnati bilan yordam berish, ruhiy dalda bo‘lish, ta‘lim-tarbiya berish ham o‘z o‘rnida saxovatning ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Turkiy til manbalarida “Saxovat” konsepti tahlili jarayonida quyidagilar aniqlandi: aqı- saxiy ma‘nosida ilk marta “Sekiz yukmak” matnida qo‘llanilgan.

Ahmad Yugnakiy bu so‘zni “Hibatul haqoyiq” asarida saxiy, axiliq leksemasini saxovat ma‘nosida qo‘llagan.

“Devonu lug‘atut turk”da bu leksema aqı ko‘rinishida kelib, unga “saxiy, qo‘li ochiq” deb izoh berilgan.

“Qutadg‘u bilig” asarida aqı, aqiliq, keñ elig, elgi keñ, elgi aqı - saxiy, kishidan hech narsasini ayamaydigan, hotam, tanti, mard ma‘nolarida qo‘llanilgan.

ADABIYOTLAR

1. Yoesoep Edhie Rachmad. Generosity Theory. Πάρος Διεθνής Έκδοση Βιβλίων Τόμος 9 αριθ 4 έτος 2019.
2. Pelin EKŞİ. Türkçede semantik ve morfolojik açıdan cömertlik kavramı. Prof.Dr. Mina Mengi Adina TÜRKOLJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011) BİLDİRİLERİ. Adana-2012. S-619-623
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Каримов Қ. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1971. -158 б.
4. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘ati-t- turk”. Qosimjon Sodiqov nashri. – Toshkent:G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.
5. Древнотюрский словарь Издательство « Наука» Ленинградский отделение –Ст.47. 71
6. Абдужаббарова Ф.А. “Қутадғу билиг”даги шахсга хос сифат лексемалар тадқиқи.Филол. фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 2011. –Б.43.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV jild. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi 2023-yil. 570-571 betlar